

שמיטת כספים ופרוזבול

פתיחה

דף הלימוד השבוע עוסק בפן נוסף של מצוות שביעית בתורה – שמיטת כספים. עניין זה נדון בעיקר בפרק העשירי והאחרון של מסכת שביעית במשנה, וכן בתלמוד הבבלי במסכת גיטין.

סדר הלימוד המוצע:

- א. עיון במקור המצווה בתורה – סעיף א' בדף זה.
- ב. לימוד המשניות של פרק עשירי ממסכת שביעית (בדף המצורף). אני מציע להתמקד במשניות א, ג-ד, ח-ט.
- ג. לימוד הסוגיה ממסכת גיטין (בדף המצורף). הסוגיה עצמה נמשכת גם בעמודים הבאים, אך החלק המהותי הוא החלק הראשון, המובא כאן. תחילת הסוגיה – דף לו עמ' א, בנקודתיים בחציו התחתון של הדף. בסעיף ב' בדף זה, מובאות הערות הנחיה והשלמה ללימוד הסוגיה, וכן ביאורי מושגים הנחוצים להבנתה.
- ד. הרחבה רעיונית והלכתית סביב הנושא (סעיף ג' בדף זה).
- ה. הפניות למאמרים נוספים. המאמרים עוסקים בעיקר בשאלת התפתחותה של תקנת הפרוזבול, מתוך תפיסה כי תקנתו של הלל פותחת פתח להבנת תהליכים התפתחותיים בעולמה של ההלכה.

א – שמיטת כספים בתורה

עיינו בפס' הבאים מספר דברים פרק טו:

- א מקץ שבע שנים תעשה שמטה:
- ב וזה דבר השמטה שמוט כל בעל משה ידו אשר ישה ברעהו לא יגש את רעהו ואת אחיו כי קרא שמטה לה:
- ג את הנכרי תגש ואשר יהיה לך את אחיך תשמט ידך:
- ד אפס כי לא יהיה בך אביון כי ברך יברכה ה' בארץ אשר ה' אלהיך נתן לך נחלה לרשתה:
- ...
- ט השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמר קרבה שנת השבע שנת השמטה ורעה עינך באחיק האביון ולא תתן לו וקרא עליך אל ה' והיה בך חטא:
- י נתון תתן לו ולא ירע לבבך בתתך לו כי בגלל הדבר הזה יקנך אלהיך בכל מעשך ובכל משלח ידך:
- יא כי לא יחדל אביון מקרב הארץ על כן אנכי מצוה לאמר פתח תפתח את ידך לאחיק לעניך ולאבניך בארצך:

- מהי הגדרת המצווה בפסוקים הראשונים?
- מהי מטרתה של המצווה? (שימו לב למרכזיותו של האיסור "לא יג'ש").
- כדאי מאד לעי' בהקשר הרחב של הפרשה – המצוות המופיעות בסוף פרק י"ד, ובהמשכו של פרק ט"ו. האם יש להן מכנה משותף?
- איזה גוון מעניקה מצווה זו לשנת השמיטה בתורה? (השוו לפרשיות השמיטה האחרות – שמות כ"ג, י"א; ויקרא כ"ה, א-ז).
- מהו אופן ההתמודדות של התורה עם הבעייתיות הכלכלית הנוצרת ממנגנון שמיטת הכספים?

ב - הסוגיה בבבלי גיטין (דף ל"ו) "תקנת פרוזבול"

הערות כלליות:

ההקשר במסכת גיטין: הסוגיה העוסקת בתקנת פרוזבול, שמתקנה הוא הלל הזקן. הדיון בגמרא מופיע בעקבות המשנה, המציינת את הפרוזבול כאחד הדברים שעושים "מפני תיקון העולם". כדאי לעי' במשניות במסכת גיטין פרק ד' (למעשה, זהו הנושא של כל הפרק). נסו להגדיר מתוך המקרים השונים מהי משמעות "מפני תיקון העולם".

מיהו בעל התקנה? הלל הזקן (המאה ה-1 לפנה"ס) היה נשיא הסנהדרין האחרון בתקופת הזוגות. בן זוגו העיקרי היה שמאי הזקן, שהיה אב בית הדין באותה התקופה, והיה בר-הפולגתא הקבוע שלו.

מה פירוש המונח "פרוזבול"? הגמ' מציעה פירושים שונים. אחד המעניינים שבהם: פרוס (תקנה) בולי (עשירים) בוטי (עניים). בכל מקרה, נראה שמקור המילה הוא יוני, ופירושה: לפני מועצת הזקנים (כך עפ"י ג'סטורב), או מסירת מודעה בפני בית הדין (עפ"י אלבק). בכל מקרה, מדובר במונח משפטי המוכר לנו ממסמכים נוספים, שהלל השתמש בו כנראה כדי להבהיר את המשמעות המשפטית של המעשה. לגבי האופן בו עובד פרוזבול - עי' סעיף ג'.

הפקר ב"ד היה הפקר - פירוש מונח זה הוא, כי בכוחו של ב"ד להפקיע את בעלותו של אדם על רכוש, או כדי לקנוס ולהעניש, או (כמו במקרה שלנו) כדי לבטל פעולות שתלויות בקניין.

הערות הנחיה

חלקו הראשון של הדיון מוקדש לשאלת התוקף של המצווה. הנחת היסוד בגמרא היא, שהלל אינו יכול להתערב ולבטל את דיני התורה. לשאלה זו, הוקדשה תשומת לב רבה בדיונים הפרשניים על הסוגיה, וכן המאמרים המובאים בסעיף ד'.

חלקו השני של הדיון (לאחר בירור מקור המושג "הפקר ב"ד") מוקדש לשאלת תוקפה של תקנת הלל. כאן משתלב דיון על כוחו של ב"ד, כשאר הנחת היסוד היא, שאין ב"ד יכול לחלוק על ב"ד חברו אא"כ גדול ממנו - כלומר: היכולת לחלוק על סמכות קודמת, היא רק בתנאי שאיך במעמד נמוך יותר. נקודה זו משמעותית בתפיסת מבנה ההלכה והפסיקה בכלל, ומעניין לחשוב על ההשלכות המשמעותיות מאד שיכולות להיות לה (או לביטולה) על עולם ההלכה.

חלקו השלישי (והאחרון מבחינתנו) של הדיון עוסק בעמדתם של האמוראים כלפי התקנה. שימו לב כי שמואל הוא אחד הדוברים המרכזיים בסוגיה. האם ניתן לקשור בין עמדותיו השונות בסוגיה? בהקשר זה עיינו בדברי הרמב"ן על הסוגיה: "ונראה לי דהא דאמר שמואל דלא כתבין פרוזבולא אלא או בבי דינא דסורא או בבי דינא דנהרדעא לא קי"ל כוותיה (אנו לא פוסקים כדעתו), דשמואל לטעמיה דמהדר לבטוליה (ששמואל הולך לשיטתו, שרצה לבטלו)".

ג - הרחבות

שמיטת כספים בזמן הזה - פסיקת הרמב"ם

רמב"ם הלכות שמיטה ויובל פרק ט

<p>מצות עשה להשמיט המלוה בשביעית שנאמר שמוט כל בעל משה ידו, והתובע חוב שעברה עליו שביעית עבר על לא תעשה שנאמר לא יגוש את רעהו ואת אחיו.</p>	<p>הלכה א</p>
<p>אין שמיטת כספים נוהגת מן התורה אלא בזמן שהיובל נוהג שיש שם שמיטת קרקע, שהרי ישוב הקרקע לבעליו בלא כסף, ודבר זה קבלה הוא, אמרו חכמים בזמן שאתה משמיט קרקע אתה משמיט כספים בכל מקום בין בארץ בין בחוצה לארץ, ובזמן שאין שם שמיטת קרקע אין אתה משמיט כספים בשביעית אפילו בארץ.</p>	<p>הלכה ב</p>
<p>ומדברי סופרים שתהא שמיטת כספים נוהגת בזמן הזה בכ"מ, ואע"פ שאין היובל נוהג כדי שלא תשתכח תורת שמיטת הכספים מישראל.</p>	<p>הלכה ג</p>

מהו בי"ד הראוי לעשות פרוזבול?

הגמרא הציבה דרישות גבוהות ביותר ליחס לרמתו של בית הדין שניתן לעשות בפניו פרוזבול. עיינו בפסיקת השולחן ערוך והרמ"א בסוגיה זו:

שולחן ערוך חושן משפט סימן סז סעיף יח

ש"ע פרוזבול, אינו משמט. ואינו נכתב אלא בבית דין חשוב, דהיינו שלשה בקיאים בדין ובענין פרוזבול, ויודעים ענין שמיטה, והמחוס רבים עליהם באותה העיר.
הגהת הרמ"א: ויש אומרים דכותבין פרוזבול בכל בית דין, ונראה לי דיש להקל בזמן הזה.

שתי הערות בענין פרוזבול

שימו לב, כי חלק מהמתח שעומד ברקע של הסוגיה נמצא כבר בפסוקים עצמם. הרי המצב של בעייתיות בתחום ההלוואות בעקבות שמיטת כספים היה ברור גם לתורה עצמה, ובכל זאת היא ציוותה מתווה זו, והסתפקה בחיזוק (המלווה באזהרה). על רקע זה, פעולתו של הלל, שמבטלת את שמיטת הכספים והחובות הלכה למעשה – היא חריפה אף יותר.

האם יתכן, כי בימינו, כאשר השמיטה החקלאית איננה משפיע על רובנו מבחינת טעמי המצווה (שכן 98% מהאוכלוסייה אינם חקלאים), יש לשקול השמה של שמיטה בתחום הכלכלי המשמעותי ביותר – כספים?

ד – הפניות למאמרים

למעוניינים, ניתן לעי' במאמרים הבאים (בקלסר המאמרים). הנושא המרכזי העולה בהם – בחינת התפתחות תקנת הפרוזבול, כפתח אפשרי להבנת התפתחות הלכתית.

- גילת י' ד', "להשתלשלותה של תקנת פרוזבול", בתוך: ספר ברוך קורצוויל, עמ' 93-113.
- הנשקה ד', "כיצד מועיל הפרוזבול? לתולדות ביאורה של תקנת הלל", שנתון המשפט העברי כב, עמ' 71-106.
- חושן ד', "פרוזבול: בין פיקציה משפטית לדרמה הלכתית – שינוי או דינמיקה פרשנית?", קדמות טו, עמ' 165-192.